

*Левченко Вікторія Володимирівна – кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії і освіти дорослих Центрального інституту
післядипломної педагогічної освіти (м. Київ, Україна)*

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ МОБІЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ПЕДАГОГА В СИТУАЦІЯХ ЗМІН

Анотація. У статті представлено теоретичний та практичний аспекти формування професійної мобільності в умовах невизначеності. Готовність до невизначеності розглядається як позитивний потенціал, що поширює способи реагування на складність життя, надає різні можливості для розвитку особистості, відкриває нові смисли. Розглянуто психологічні чинники формування професійної мобільності педагогів: толерантність до невизначеності, готовність до інноваційної діяльності, розвиток основних компонентів професійної мобільності: креативності, рефлексивності, соціально-професійної мобільності й наднормативної професійної активності.

Ключові слова: професійна мобільність, ситуація невизначеності, суб'єктивна невизначеність, готовність до невизначеності, інноваційна діяльність, креативність, рефлексивність, соціально-професійна мобільність, наднормативна професійна активність.

Постановка проблеми. Створення єдиного європейського освітнього простору потребує від фахівців професійної мобільності для отримання освіти, надання освітніх послуг, формування ринку праці. Особливого значення набуває проблема професійної мобільності в періоди перебудови системи освіти, в умовах появи нових професій. Все це створює невизначеність на ринку праці й в сфері освіти та потребує від фахівців постійного особистісного та професійного розвитку, готовності швидко приймати рішення, вирішувати завдання. Тому сучасний педагог повинен не тільки сам бути професійно мобільним, але й формувати професійну мобільність у майбутніх фахівців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Мобільність як феномен проявляється у різних соціальних сферах життєдіяльності людини. Тому питання мобільності у професійній сфері є предметом уваги великої кількості вчених філософів, соціологів (П. Бурдьє, К. Девіс, Е. Дюркгейм), які визначають мобільність як соціальне явище, психологів (К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, Е. Зеєр, Є. Клімов), які розкривають мобільність як особистісну якість. Вагомим внеском є дослідження модельного уявлення про професійну мобільність особистості (Л. Пілецька). Розвитку професійної освіти та підготовці педагогічних працівників присвячені праці І. Зязюна, Н. Ничкало, Л. Сушенцевої. Важливими є розробки педагогами-дослідниками (І.В. Ващенко, В.О. Гринько) критеріїв діагностики мобільності в педагогічній діяльності. Актуальними є вивчення професійної мобільності з точки зору забезпечення професійного вибору фахівця і підвищення можливості подолання кризових явищ особистісно-професійного розвитку (Н. Сургунд). Аналізу фахового розвитку особистості з точки зору проблеми професійної мобільності приділено невелика кількість наукових публікацій, зокрема праці М.І. Плотнікова щодо теорії змін. Проте проблема вивчення формування професійної мобільності педагогів в ситуації змін потребує більш глибокого вивчення.

Метою статті є розкриття соціально-психологічних чинників формування професійної мобільності педагогів в ситуаціях змін.

Результати дослідження. Ситуація змін – це ситуація зміни фактичних і гіпотетичних структур, ідентичності людини, «зміни якості її присутності в полі нездійснених можливостей» (Виготський, 1982). Перебування людини в ситуації змін супроводжується пошуком нових смислів, нових цілей та стратегій їх досягнення, а складні обставини вимагають вибору і спонукають до прийняття нестандартних рішень. Тому, на сьогодні перед науковцями постала проблема теоретико-прикладного розгляду проблеми рухливості в мінливому середовищі й готовності до швидкого виконання завдань в період змін.

Ситуації змін характеризуються невизначеністю, яка з точки зору соціологів, культурологів виражається в деструктивних ідеалах, міфологемах,

маніпулятивних медіа технологіях, ідеях «деконструкції» і складає сам «дух епохи постмодерну», наслідками цього є «...безсилля, неспроможність, хаотичні дії і терор повної свободи – симптоми цієї постмодерністської хвороби, що раниць особистість в її спробах «набуття власного обличчя» (З. Бауман, 2002).

Під впливом невизначеності змінюються погляди й на ціннісну систему. Сучасна «постмодерністська картина світу» наголошує про відносність всіх ціннісних критеріїв, порушуючи регуляцію соціального життя за відомою формулою: якщо Бога немає, то все дозволено. В умовах невизначеності людина втрачає своє місце в світі, а існування в контексті стрімких соціально-економічних змін стає фрагментованим. Уявлення людини про себе «розсипаються на ряд моментальних знімків, кожен з яких повинен викликати в уяві, нести і висловлювати власне значення, частіше не залежне від сусіднього кадру» [1]. Виходом з такої ситуації стає особистість з автентичним незалежним «Я». Забезпечення цілісності, тотожності відбувається завдяки его-ідентичності, створення особистістю внутрішньої структури і прийняття відповідальності за свою поведінку, самостійне вироблення суб'єктивних критеріїв. Цей екзистенційний шлях є складним і вимагає постійного самостійного вибору.

З іншого боку, ситуація невизначеності викликає переживання, які породжуються нездатністю особистості впоратися з хаосом соціальної і культурної невизначеності та її ресурсними можливостями. Проявами такої суб'єктивної невизначеності є:

- мінливість індивідуальної ідентичності,
- моральний релятивізм,
- безвір'я і знецінення міжособистісних відносин,
- розщеплення, дифузія, фрагментація самоідентичності,
- привабливість технологій маніпуляторства, макіавеллізм, тиск владних авторитетів,
- ускладнення можливості персонального вибору.

Все це стає невиносимо стресогенним, особливо для людей з підвищеною вразливістю і крихкістю самоідентичності (Соколова, 2009). У свою чергу, толерантність до невизначеності – свідчить про досягнення індивідуальної зрілості, константності й цілісності «я», здатного справлятися з тривогами.

В умовах змін мобільність, як якість особистості, надає можливість легко освоювати нові реалії в різних сферах життєдіяльності, знаходити адекватні способи вирішення несподіваних проблем і виконання нестандартних завдань допомагає формування кості особистості. Тому наукова категорія «професійна мобільність» розглядається як своєрідний особистісний ресурс, що лежить в основі дієвого перетворення суспільного довкілля і самого себе в ньому; як складне, багатогранне як за структурою, так і за функціональним призначенням, видовим розмаїттям явище [3].

За думкою Л. Пілецької, сутність психологічних основ професійної мобільності особистості об'єднує три взаємопов'язаних блоки: методологічний, змістовний (соціально-психологічний), інструментальний.

Методологічний блок об'єднує наукові підходи до вирішення проблеми професійної мобільності, зокрема:

1. Системний підхід, як універсальний інструмент пізнавальної діяльності, дозволяє розглядати професійну мобільність як складову соціальної мобільності у контексті соціокультурного простору. Доцільність використання цього підходу обґрунтовується відсутністю комплексних системних досліджень проблеми формування професійної мобільності майбутнього фахівця, який здійснюється невідривно від процесу навчання, є його складовою частиною і будується на основі принципів системного підходу, інтегративного методологічного принципу.

2. Аксиологічний підхід, де мобільність в професійній сфері є «елементом внутрішньої структури особистості», виявляє суб'єктивне ставлення до суспільно значущих цінностей професійної діяльності.

3. Компетентнісний підхід, спрямований на формування знань, умінь, навичок, досвіду, які відображають готовність особистості на етапі

перекваліфікації до професійного росту, оволодіння прийомами самореалізації в новому виді професійної діяльності.

4. Особистісно-діяльнісний підхід, що діалектично поєднує професійну підготовку фахівця з його індивідуальною траєкторією самореалізації [3].

Отже, професійна мобільність виконує наступні функції:

- реагує на «виклики» сучасності, конструктивно перетворюючи суспільне довкілля і самого себе в ньому;

- надає рухливість, дієвість, швидкість, активність особистості в мінливих умовах;

- мотивує до гнучкої орієнтації, відстоювання власних позицій;

- забезпечує готовність до змін і реалізацію цієї готовності;

- спонукає до професійної активності і творчого ставлення до професійної діяльності, ефективного розв'язання фахових проблем;

- забезпечує професійний вибір, підвищує можливості особистості для подолання кризових явищ особистісно-професійного розвитку.

Професійна мобільність за своєю природою соціальна, тому існує лише в соціальних системах, її сформованість або несформованість залежить від того соціального й освітнього середовища, у якому відбувається становлення особистості фахівця.

Е. Зеєр розглядає соціально-професійну мобільність в умовах швидких змін, вказуючи на неможливість миттєвого реагування системи освіти на сигнал до змін. Тому проблема мобільності вирішується на двох рівнях: по-перше, підвищення рівня кваліфікації (вертикальна мобільність), по-друге, необхідність переходу до нового виду діяльності (горизонтальна мобільність). Таким чином, соціально-професійна мобільність в педагогічному середовищі – якість особистості, яка формується в процесі навчання й впливає на професіоналізм майбутнього фахівця.

Аналіз педагогічних досліджень феномену професійної мобільності суб'єктів освітнього процесу виявляє наступні напрями: 1) дослідження професійної мобільності індивіда, який навчається, підготовка мобільних

фахівців в системі вищої освіти; 2) дослідження професійної мобільності педагога. Професійна мобільність педагога є необхідною умовою формування професійної мобільності майбутнього фахівця й визначає випереджальну функцію освіти і пріоритетну роль педагога.

Розгляд формування професійної мобільності з позиції компетентнісного підходу дозволяє визначити компетенції:

- багатofункціональність – здатність і готовність виконувати види діяльності різних спеціальностей, галузей, різні посадові обов'язки;
- інноваційність – здатність вирішувати основні завдання, вносити доцільні зміни;
- професійна динамічність – здатність адекватно реагувати на соціально-технологічні зміни професійно-освітнього середовища й адаптуватися до них;
- синергічність, яка обумовлює ефективність спільної діяльності;
- інтелектуальна лабільність (гнучкість) – здатність корегувати зміст і процес діяльності згідно актуальній ситуації. Проявляється в толерантності до невизначеності. До метакомпетенцій професійно-освітньої діяльності відносять: креативність, прогностичність, ініціативність, само ефективність, комунікативність, адаптивність, рефлексивність.

Отже, мобільність в професійній сфері розглядається в наступних вимірах:

1. Соціально-економічному, здатність і готовність до ситуації змін на ринку праці.
2. Професіологічному, здатність і готовність освоювати нову техніку й технології, оволодіння новими спеціальностями.
3. Педагогічна інноватика, створення і застосування нового в сфері освіти.

Виходячи з цього, в дослідженні сутності професійної мобільності можна виокремити три напрями:

- особистісні риси (адаптивність, комунікативність, самостійність, пристосовність, цілеспрямованість, ціннісні орієнтації й установки, соціальна

пам'ять, критичне мислення, здатність до самопізнання, саморозвитку, самоосвіти, соціальна рухливість);

- характеристики процесу діяльності (рефлексивність, креативність, проєктивність, прогнозування, цілепокладання, гнучкість, пластичність);

- динаміка процесів самовдосконалення фахівця, перетворення діяльності, навколишнього середовища, що вказує на її інтегративний характер.

Отже, професійна мобільність сучасного фахівця виступає в якості важливої складової системи його професійного розвитку [5].

Цікавими є дослідження взаємозв'язку структурних складових інноваційної діяльності та професійної мобільності педагогів. За допомогою структурно-функціонального аналізу виокремлено три компоненти інноваційної діяльності (Б.Ф. Ломов):

- когнітивний, включає якість професійної мобільності – установку на інноваційну діяльність; креативність; інтелектуальну лабільність;

- регулятивний, включає якість професійної мобільності – наднормативну активність;

- комунікативний, включає якість професійної мобільності – рефлексивність.

Наведемо короткий опис проведеного дослідження, що складається з трьох етапів. Завданнями першого етапу були формування установки на інноваційну діяльність, формування поняття професійної мобільності та її діагностика.

Другий етап – формувальний – був спрямований на розвиток основних компонентів професійної мобільності: креативності, рефлексивності, соціально-професійної лабільності й наднормативної професійної активності. До ефективних технологій формування професійної мобільності педагогів відносяться: тренінги рефлексії, креативності, вправи з розвитку лабільності й наднормативної активності тощо. Одним з важливих завдань тренінгів є: 1) подолання опору інноваціям, упередження щодо своєї творчої неспроможності; 2) розвиток готовності педагогів до взаємного співробітництва. Спрямованість тренінгової технології на формування ключових характеристик професійної

мобільності сприяє також формуванню метапрофесіональних якостей (комунікативності, асертивності, толерантності, ініціативності, співпраці).

Третій етап – узагальнювальний – включає інтеграцію компонентів професійної мобільності в інноваційну діяльність, зокрема виконання інноваційних проєктів. Особливістю інноваційних проєктів є комплексність: проблемність, інтегративність і контекстність. Проблемність характеризує новизну, неочевидність, корисність і можливість впровадження проєкту в освітню практику. Контекстність означає актуальність і професійну спрямованість проєкту. Інтегративність передбачає представленість в проєктній діяльності мотиваційної, когнітивної і рефлексивної складових інноваційних проєктів.

Отже, дослідження дозволило визначити базові, ключові компоненти професійної мобільності педагогів і показати її значущість для інноваційної освітньої діяльності.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Проблема професійної мобільності набуває особливого значення в періоди перебудови системи освіти, в умовах невизначеності. Дослідження професійної мобільності відбувається на різних рівнях: методологічному, теоретичному і практичному.

В умовах змін мобільність, як якість особистості, надає можливість легко освоювати нові реалії в різних сферах життєдіяльності, знаходити адекватні способи вирішення несподіваних проблем і виконання нестандартних завдань допомагає формування якості особистості.

В ситуації невизначеності формування мобільності є необхідною умовою особистісно-професійного розвитку. На формування професійної мобільності в умовах невизначеності впливають наступні чинники: толерантність до невизначеності, готовність до інноваційної діяльності, психологічні фактори становлення професійної ідентичності, розвиток основних компонентів професійної мобільності: креативності, рефлексивності, соціально-професійної мобільності й наднормативної професійної активності.

Подальші розвідки будуть спрямовані на дослідження рівнів сформованості професійної мобільності в умовах невизначеності.

Література

1. Бауман З. Индивидуализированное общество: пер. с англ. / под ред. В.Л. Иноземцева / З. Бауман. – М. : Логос, 2002. 390 с.
2. Зеер Э.Ф. Психология профессий / Э.Ф. Зеер. – Москва: Академический проект, 2003. 336 с.
3. Пілецька Л. С. Психологічна сутність професійної мобільності особистості / Л. С. Пілецька // Актуальні проблеми психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – К. : Вид-во «ЛАДО», 2013. – Т.1. – Вип. 40. – С. 368–371.
4. Плотников Н.И. Ресурсная теория изменений и организационные реформы / Н.И. Плотников // Проблемы теории и практики управления. – №5, 2010. – С.8-18.
5. Сургунд Н.А. Професійна мобільність як складова системи професійного розвитку сучасного фахівця / Н.А. Сургунд // Вісник Національного університету оборони України. – №3 (40), 2014. – С. 340-345.